

Møde i Grenaa.

Da det er Tanken at besøge ikke blot de større Byer, men ogsaa de mindre og mere afsides, blev Grenaa valgt til Mødested med særligt Hensyn til, at Kirkerne i denne Bys Omegn ved Ministeriets Foranstaltning have været underkastede en omhyggelig Undersøgelse, og det var lykkedes til Foredragsholder at vinde en af de Mænd, hvem dette Arbejde havde været overdraget. Vi havde desuden overbevist os om, at Selskabets Medlem, Hr. Sognepræst Jacobi i Grenaa, paa bedste Maade vilde berede alt, for at Mødet kunde vinde Tilslutning og forløbe paa en heldig Maade. Mødet fandt Sted den 11te Juni og holdtes i Grenaa Sognekirke. Det aabnedes, efter nogle indledende Ord af Selskabets Formand, med følgende Foredrag af Arkitekt O. V. Koch.

Landsbykirkerne i Grenaaegnen.

De aller fleste af vore danske Landsbykirker hidrøre fra den ældre Middelalder, den Tid, der gik forud for den gothiske Byggeperiode, og i hvilken man byggede i den Stilart, som er bleven kaldet den romanske, eller, med et mindre heldigt Navn, Rundbuestilen. Den tog sin Begyndelse i Europa, da Folkevandringens Storme havde lagt sig, efter at den antike, romerske Kultur næsten var gaaet under i dens Bølger. Vi se i de første, famlende Forsøg, som kunne føres tilbage til c. 800 e. Chr. F., at der næsten maatte begyndes paa bar Bund, kun med uklare Reminiscenser fra Antikens Kunst, blandet med byzantinsk Paavirkning og med noget af den oldkristelige Kunsts Tradition. Først efter Aar 1000 tog den nye Kunst nogen Fart og udviklede sig til den ædle Bygningsstil, hvis Værker give os en saa klar Forestilling om, til hvilken Grad Kirken stod som den faste Klippe midt i Tidens Brænding, som den alvorlige og dog milde Tugtemester og Beskytter, som den, der alene kunde beherske Tidsaanden og føre den frem til mildere

Sæder og ædlere Tankesæt. Det er denne Tids Aand, der giver sig tilkjende i de skønne Templer i Ribe, Aarhus, Viborg og Lund, som De alle kjende, idetmindste i Afbildninger; men det er ogsaa denne, der giver vore gamle, romanske Landsbykirker sit Præg, selv om det nu ofte er udvidsket og tilsløret af senere Tiders Forandringer og Vanrøgt, og tidt ikke kan erkjendes uden ved nærmere Undersøgelse.

En dansk Landsbykirke fremtræder jo nu i Reglen som en Bygning, bestaaende af Skib, Chor, Vaabenhus og et stort, firkantet Taarn, hvortil ofte kommer et Sakristi eller andre Udbygninger. Gavlene ere ofte takkede og Vinduerne store. Af disse Bygningsdele har Vaabenhuset og Sakristiet altid og Taarnet i de aller fleste Tilfælde oprindelig manglet, og de takkede Gavle og de store Vinduer ere ligeledes tilkomne i nyere Tid. Det samme gjælder de Hvælvinger, som i saa mange Kirker have afløst de gamle Bjælkelofter. Naar dertil kommer, at Kirkemurene som oftest ere dækkede af et tykt Lag Hvidtekalk, der skjuler det oprindelige Bygningsemne, at de gamle Døre tildels ere tilmurede, Kalkmalerierne, som prydede Kirkernes Indre, overhvidtede, det gamle Inventar saa godt som forsvundet, Døbefontene undtagne, da vil De se, at det ikke altid er saa ganske let at danne sig en Forestilling om, hvorledes de have set ud, da de bleve byggede. Jeg skal dog allerede her bemærke, at det ingenlunde er min Mening, at alle de senere tilkomne Forandringer og Tilføjelser ved Kirkerne maa betragtes som Vandalismer, der snarest mulig burde fjernes. Ganske vist er der en Del af den Art — særlig fra vor egen Tidsalder — men ogsaa meget, som absolut bør respekteres, og som interesserer, ikke alene ved Kunstværd, men ogsaa som en Illustration af hele den historiske Udvikling gennem Tidernes Løb lige til vore Dage. Interessantest bliver dog alle Dage det, der er tilbage af de oprindelige Bygninger, og det er væsentlig med denne deres gamle Kjærne, at vi ville beskjæftige os idag, særlig for en

lille Gruppens Vedkommende: Kridtstenskirkerne ved Grenaa.

Jylland udmærker sig i det Hele taget ved sin store Mængde af udmærkede, romanske Landsbykirker. Særlig bekjendt er det meget store Antal, med regelmæssig tilhugne Granitkvadre beklædte Kirker, der findes spredte næsten over hele Halvøen; disse Bygninger, der ved deres Søjle-Portaler og andre Enkeltheder tilfulde vise, paa hvilket højt Standpunkt de jyske Stenhuggeres Kunstfærdighed stod i hine længst forsvundne Tider, give os tillige et slaaende Vidnesbyrd om den Enhed i Stilopfattelsen, som er umiskjendelig for alle andre Tidsperioder end vor egen, der jo i denne, som i saa mange andre Henseender, er en Splittelsens Tid. Naar alle disse Bygninger, fra samme Stilperiode, uden Undtagelse saa bestemt bære den romanske Stils Særpræg, er det ikke, fordi det er de samme Former, der bestandig gaa igjen i dem, tvertimod. Den romanske Stil tillader en fri Opfattelse af Enkeltformer og Plantyper som gaar langt videre end det er Tilfældet i den senere middelalderlige — den gothiske Stil. Vi se da ogsaa i vore romanske Kirker en rig Variation, dog oftest saaledes, at der indenfor snævrere Kredse gjør sig en fælles Type gjældende. En saadan Særgruppe træffe vi netop i den Kreds af Kridtstenskirker, som er beliggende omkring Grenaa. Før jeg gaar over til at omtale disse, skal jeg gjøre nogle Bemærkninger om det Materiale — den saakaldte Kridtsten —, hvoraf de ere byggede.

Den tilhører den saakaldte Kridtformation, hvis forskellige Stenarter, der alle bestaa af tildels mikroskopiske Sø-Dyrs Kalkskaller, danne et umaadelig tykt Lag, der sandsynligvis strækker sig under hele Danmark, men kun forholdsvis faa Steder viser sig i Overfladen. Man er endnu ikke naaet til at maale dets Tykkelse; men ved en Boring, der 1872 foretoges ved Aalborg, kom man ned til en Dybde af 1272 Fod uden at gjennemtrænge det. Den Stenart, hvoraf Grenaaegnens Kirker ere byggede, den

saakaldte Limsten, hører til Kridtformationens yngre Dannelser; den er lejret ovenover Skrivekridtet, saaledes som det tydeligt ses i Stevns Klint. Det vilde blive for vidtløftig her at beskrive Forskjellen mellem disse to, væsentlig af ren kulsur Kalk dannede Kalkstensarter. Jeg skal kun nævne, at det blødere Skrivekridt indeholder sorte Flinteknolde, medens Limstenen er fastere og er gennemtrukken af sammenhængende Lag af graa Flint. De haardere, krystallinske Varieteter — som f. Ex. Glatved-Kalken — kaldes for Saltholms-Kalk.

En anden Kalkstensart, som findes i Jylland, og ligeledes er benyttet til Bygningssten i gamle Kirker, er det lette og porøse Blegkridt, som ligner Skrivekridtet, men er af en gulgraa Tone. Limstenen, der er den til Bygningsbrug bedst egnede af Kridtformationens Stenarter, brydes som bekendt i stor Mængde ved Stevns Klint og har derfra, lige siden det 12. Aarhundrede, været anvendt til Bygningsbrug og funden Anvendelse i en stor Mængde af Østsjællands romanske Kirker. Limstenen brydes som bekendt ogsaa ved Bulbjerg i Thy, hvor den ogsaa i gammel Tid har fundet en begrænset Anvendelse til Kirkebygning. Foruden disse Egne er der kun to større Grupper af Kridtstenskirker i Danmark, nemlig en halv Snes Kirker N. og S. for Randers og de, vi her skulle beskæftige os med, nemlig de i Grenaaegnen.

Der findes her 9, oprindelig helt af Limsten byggede Kirker, nemlig Gjerrild, Karleby, Voldby, Hammelev, Enslev, Vejlbj, Lyngby, Nødager og Rosmus; hertil kommer endnu, som den tiende, den, nu nedrevne Gammel-sogns Kirke ved Grenaa, hvis Grundplan De alle vide kom tilsyne ved en Udgravning for nogle faa Aar siden, og af hvilken der er indmuret et Par ornamenterede Sten paa Vestsiden af Grenaa Kirke. Ved Karleby og Rosmus Kirker er der kun lidet af Interesse tilbage. De bedst bevarede og interessanteste ere: Gjerrild, Hammelev, Vejlbj, Lyngby og Nødager.

Stenene til disse Kirker ere vistnok alle tagne fra Grenaa Klint, muligvis dog tillige fra andre Brud noget inde i Landet. Det er saaledes meddelt mig, at der findes et Brud ved Enslev; om det er gammelt, ved jeg ikke.

Limstenen optræder ikke ved Grenaa Klint, saaledes som ved Stevns og Bulbjerg, som en sammenhængende Klippemasse, men løse Partier og faste Blokke ere her blandede mellem hverandre. Det er derfor ikke saa let at skaffe mange store Sten, og vi se da ogsaa, at Kirkernes Mure ere opførte af Kvadre af meget forskjellig Tykkelse, fra et Par Tommer til henimod en Alen; men alle ere de omhyggelig tildannede og sammenpassede i Murene, der ere opførte paa den fra den ældre Middelalder almindelige Maade, som »Kistemure«, idet man opmurede en ydre og en indre Skal og udfyldte Mellemrummet mellem disse med Kalkmørtel blandet med Skjærver og Haandsten.

Som Kirkerne nu præsentere sig, ere de alle bedækkede med et tykt Lag Hvidtekalk, der ganske skjuler det oprindelige Bygningsemne, og det er kun fra Loftsrummene over de senere tilbyggede Vaabenhuse, Taarne o. s. v., at man endnu kan iagttage Partier af Ydermurene, som aldrig have været overkalkede og vise det oprindelige Udseende af disse. Vi se da, at den hvide Sten paa Overfladen er mørknet en Del gennem Aarhundrederne, men at den iøvrigt staar næsten ganske i samme Tilstand, som da den anbragtes paa sit Sted for c. 700 Aar siden. Vi lægge ogsaa Mærke til den overordentlige Omhu, med hvilken Stenene ere sammenføjede, og den nøjagtige Tildannelse af disse, der langt overgaar, hvad der andetsteds, hvor Kridtsten er anvendt, kan iagttages. De ornamenterede Partier ere udførte med stor Sikkerhed og vise tydelig, at der ikke er anvendt almindeligt Stenhuggerværktøj, men skarpe Jern, ligesom at den grovere Tildannelse af Kvadrene er foretagen med Øxe, ikke med Hammer og Mejsel. Ogsaa de indvendige Vægflader ere fint og smukt udførte af Kridtstens-Kvadre, og Fugerne ere her, ligesom paa Yder-

væggene, ofte saa fine, at man neppe kan føre et Knivsblad ind i dem.

Tekniken vidner saaledes om de udførende Haandværkeres Omhu og Dygtighed.

Vi skulle nu, idet vi se bort fra de senere Tilbygninger og Omdannelser: Vaabenhuse, Taarne, Hvælvinger, store Vinduer, Gavlkamme o. s. v., betragte Kirkernes Bygningsformer.

I Henseende til Grundplanen finde vi Intet mærkeligt. Det er som Regel vore gamle Landsbykirkers simpleste Plantype, der er anvendt: Et aflangt firkantet Skib med et noget lavere og smallere Chor uden halvrund Chorafslutning (Apsis). Kun i Gjerrild findes Underdelen af et, som det synes, oprindeligt Taarn. Taarnet i Voldby er vel romansk, men tilbygget noget senere. Romanske Taarne findes jo i det Hele ikke hyppig ved vore Landsbykirker, og det Taarn, som nu sjældent mangler ved nogen af dem, er tilkommet senere, oftest i Slutningen af Middelalderen (den gothiske Stilperiode). Ved Nødager er der tilbygget et Taarn af Granitkvadre, i hvilket der paa Vestsiden findes en gammel Dør med en halvrund Stenoverligger (Tympanon), prydet med en Relieffremstilling. Denne og flere Enkeltheder ere ganske vist romanske, men det er dog tvivlsomt, om Taarnet er opført i den ældre Middelalder, da det er tydeligt, at Granit-Materialet er hentet fra en anden Bygning.

Dørene til Skibet ere anbragte paa sædvanlig Maade, en paa Sydsiden og en paa Nordsiden (Mands- og Kvindedør). Deres Indfatning er i Reglen tarvelig, dog have nogle af dem Halvsøjler paa Siderne. I Vejlbj, Lyngby og Hammelev findes paa Dørene et eget Ornament af smaa overskaarne Ruller (Rullefrise). Det har sin Oprindelse fra de engelsk-normanniske Bygninger, der have modificeret den romanske Stil paa en egen Maade, men iøvrigt ikke have paavirket disse Kirkers Arkitektur. I Lyngby vise nogle Rester af Norddøren, at den har været rigere udstyret end sædvanlig, med flere spinkle Halvsøjler paa hver Side.

Vinduerne have været smaa og smalle saavel i Choret som i Skibet. I dette har der mod Sædvane ofte kun været ét Vindue paa hver Side, hvad der jo maa have givet et sparsomt Lys. De have sandsynligvis fra først af været lukkede med farvede Ruder mellem Blysprosser. I Vejlbj kan endnu, i et tilmuret, cirkelrundt Vindue paa Nordsiden, iagttages den gamle Egetræs Ramme.

Væggene i Kirkerummet have ikke haft nogen som helst anden Prydelse end de Kalkmalerier, hvormed de rimeligvis alle have været smykkede, og af hvilke der er fundet Rester i flere af Kirkerne. De oprindelige Bjælkelofter, som rimeligvis ogsaa have været dekorerede, ere alle forsvundne og afløste af gothiske, murede Hvælvinger. Af Inventaret er nu kun tilbage de smukke, tildels med Planteslyngninger prydede Granitdøbefonte, som dog muligvis ere lidt yngre end Bygningerne. Altene have, saaledes som det endnu er Tilfældet ved flere af dem, sandsynligvis alle været opmurede af Kridtsten. Om det øvrige Inventar vide vi Intet. Prædikestol og faste Stolestader synes ikke at have været benyttede i vore ældste Kirker. Trods al deres Tarvelighed have disse Rum dog, med deres rolige, simple Forhold og deres malede Billedssmykke, sikkert gjort et højtideligt og stemningsfuldt Indtryk, som har været langt mere tiltalende end deres nuværende, nøgne Hvidhed.

Blandt Kirkernes Inventar skal her endnu nævnes den smukke og mærkelige Alterkalk i Gjerrild Kirke. Den er ganske vist ikke saa gammel som Kirken, men hidrører dog fra Middelalderen. Paa dens Fod er der graveret en Række figurlige Fremstillinger: Treenigheden, St. Martinus, Sta. Barbara, Sta. Ursula, St. Laurentius, Sta. Anna og en Indskrift, som viser, at den 1492 er udført til Helligaandshuset i Randers.

Ved de anførte Træk skille disse Kirker sig ikke i nogen væsentlig Henseende fra vore andre gamle Landsbykirker, af hvilke som bekjendt mange udmærke sig ved langt

rigere Udstyrelse. Anderledes forholder det sig med de ydre Murflader, idet der paa disse er udfoldet en Fladedekoration, som i visse Henseender er enestaaende. Den romanske Kunst ynder at oplive de store Murflader ved en let Blindingsdekoration, som enten bestaar af store Buer, hvilende paa flade Vægpillor (Lisener), eller af Rækker af Smaabuer (Buefriser), afbrudte af Lisener. En saadan Blindingsdekoration findes rigt udviklet ved flere af disse Kirker, baade paa Siderne og paa Gavlene. Buerne ere ofte prydede med fine Perlestave, der følge Buens Kant, eller med andre Udskjæringer. Dette er vel almindeligt; men det, der her særlig vækker Interessen, er de Blindarkader — Rækker af Smaabuer, hvilende paa fint udskaarne Smaasøjler —, der ved de fleste af disse Kirker løbe hen langs Siderne af Skibet, undertiden tillige af Choret. Dette er noget ganske usædvanligt, skjøndt Dværggallerier ingenlunde ere sjældne ved Udlandets større Kirker, især paa Chorrundinger, hos os paa Viborg og Lund Domkirkers Apsider. Paa Siderne af Skib og Chor forekomme de, udenfor Grenaaegnen, ikke noget Steds i Danmark undtagen i den lille af Mursten byggede Uvelse Kirke i Nordsjælland, der har Dværggallerier paa Skibet, men med ganske andre Enkeltformer¹⁾. Hele Karakteren af Grenaaakirkernes Dværggallerier er imidlertid meget forskjellig fra de større Stenkirkers saasom Lunds og Viborgs. Det lave Relief og den sammentrykte Form af de enkelte Arkader i Grenaaakirkerne give dem et ganske eget Udseende, der allerede vækker Tvivl, om det er fra de større Kirker, at Forbillederne til dem ere hentede. Men endnu mere afvigende fra det almindelige er den Maade, hvorpaa de smaa Søjler, som bære de i en enkelt Sten udarbejdede Bueblindinger, ere

¹⁾ Paa enkelte Landsbykirker af Tufsten og paa Ringsted Kirke findes der vel anbragt smaa Søjler som Bærere af Gesimsfrisens Buer; men hele Frisens Karakter er her en anden, og de smaa Søjler maa nærmest opfattes som forlængede Kragsten.

udarbejdede. De ere med rig Fantasi varierede paa mange forskellige Maader, nydeligt og fint opfattede og friskt udførte, men have dog alle en fælles Karakter, der absolut adskiller dem fra andre, af Sten udførte Søjler, og er noget ganske ejendommeligt, der ikke findes i nogen anden Bygning, hverken i Danmark eller andet Steds.

Jeg har tidligere nævnet, at Kridtstenssøjlerne ere udskaarne ikke udhuggede; dels herved, men endnu mere ved deres ejendommelige Enkeltformer, lede de Tanken hen paa Træarbejde, og det ligger da nær at spørge, om det ikke er en Efterligning af gammelt, nordisk Træskjærerarbejde, der har frembragt disse Særformer. Som bekjendt vare de første Kirker i Danmark udelukkende af Træ. Der haves Efterretninger om flere saadanne, som først sent afløstes af Stenkirker. Der er imidlertid ingen af dem bevarede til vore Dage, men enkelte Rester, som i den senere Tid ere fremdragne, vise dog tydeligt, at idetmindste nogle af dem vare byggede, ligesom de bekjendte norske Trækirker, som Stavkirker, d. v. s. af lodret staaende, sammenfalsede Planker mellem Rammer af sværere Tømmer og Planker. Saa interessante disse Rester end ere, ere de dog altfor ubetydelige til, at de kunne tjene til Vejledning ved Sammenligning med Grenaakirkernes Kridtstensformer. Anderledes med Norges middelalderlige Træbygningskunst. Her er jo som bekjendt levnet ikke alene et større Antal Kirker af Træ, men ogsaa et stort Antal af de til Beboelse bestemte Huse, de saakaldte Lofter, Bure og Stuer. I alle disse interessante Bygninger findes en rig Fylde af udskaarne Enkeltheder, som, naar vi sammeligne dem med Udskjæringerne paa Grenaakirkerne, navnlig paa de smaa Arkadesøjler, frembyde en Lighed med disse, der er meget betydelig, og ikke lader os i Tvivl om, at her er et Slægtskab, som er betydelig nærmere, end det lader sig paavise ved Sammenligning med nogen af Sten opført Bygning. En nærmere Redegjørelse for de enkelte Lighedspunkter kan jeg her ikke komme ind paa. Det er dog ikke min Mening, at

det skulde være direkte fra den norske Træarkitektur, at Kridtstenskirkerne have laant deres dekorative Former; det maa, hvis jeg har Ret i min Formodning, have været de nu nedrevne, danske Trækirker, der have afgivet Forbilledet. En Efterligning af Træformer i Stenarkitektur er nu ogsaa noget, som ingenlunde er ualmindeligt, og som kjendes fra saa godt som alle Stilarter, ogsaa fra vore romanske Granitkirker. Her ved Kridtstenskirkerne synes Efterligningen dog, begunstiget ved at Kridtstenen saa let lader sig skjære med det samme Værktøj, som bruges til Forarbejdelse af Træ, at være udviklet i en ganske usædvanlig Grad.

Hvad der gjælder om Enkeltformerne, synes nu ogsaa at gjælde om selve Arkaderækkerne, idet hele dette Dekorationsmotiv vistnok ogsaa er hentet fra Træbygningerne. Naar De betragter en norsk Trækirke, vil De lægge Mærke til den lukkede Omgang, »Svalen«, der løber rundt om hele Kirken, og foroven har en Række smaa, af korte Søjler baarne Buer. Saadanne Svaler have ikke manglet ved nogen norsk Stavkirke; de findes ogsaa ved Træhusene og synes at have været almindelig udbredte ved den nu for største Delen forsvundne kirkelige Træarkitektur, som med den irske Mission udbredte sig over en stor Del af Europa i den tidlige Middelalder. Et enkelt Fund tyder ogsaa direkte paa, at der har været saadanne Svaler ved de danske Trækirker. Det ligger saaledes nær at antage — skjøndt det jo ikke lader sig bevise — at hele dette Grenaakirkernes ejendommeligste og mærkeligste Smykke, de blinde Arkadefriser, er laant fra Arkitekturen i de Trækirker, som de have afløst. Under Forudsætning af Rigtigheden heraf vise de saaledes tilbage til Kirker fra vor første kristne Tid, rimeligvis 10. eller 11. Aarhundrede. Hvor gamle de nuværende Stenkirker ere, lader sig ikke afgjøre med Sikkerhed; men jeg tager neppe meget Fejl ved at anslaa dem til at tilhøre det 12. Aarhundredes sidste Halvdel, Valdemarernes Dage.

Det vilde være en stor Vinding, om nogle af de bedst bevarede af disse Kirker kunde blive varsomt restaurerede

eller idetmindste forsigtig rensede. Kridtstenen er i sig selv saa smuk en Stenart som nogen og dertil meget holdbar; med de fine Enkeltformer og den omhyggelige Udførelse, som de vise, vilde de kunne blive en Pryd for Egnen.

Det er dog ingenlunde min Mening, at det alene skulde være af æstetiske Grunde, at der bør holdes Hævd over vore gamle Kirkebygninger. Der er en inderlig Forbindelse mellem Fortiden og Nutiden, mellem Historien og vor Tid, en Forbindelse, der kan lignedes med den, der er mellem Planten og dens Rod. Som Planten visner, naar Roden overskjæres, saaledes vil det ogsaa gaa et Folk, der lader haant om sin Historie og Fortid og ikke freder om sine Minder. Og til Historien ere de arkitektoniske Mindesmærker nøje knyttede; den Form, de have faaet, er ikke tilfældig, thi den er nøje knyttet til og er et Udtryk for hele det aandelige Liv i den Tid, som har frembragt dem. Ligesom Naturforskeren kan slutte sig til de klimatiske Forhold i svundne Jordperioder af Resterne af de uddøde Planter og Dyr, som findes i Jord- og Stenlagene, saaledes kan Historikeren af de arkitektoniske Mindesmærker drage sikre Slutninger med Hensyn til de Menneskers aandelige Standpunkt, som har opført dem, eller faa en haandgribelig Bekræftelse paa skriftlige, historiske Efterretninger. Rent menneskelig talt maa man gribes ved at være stillet over for Værker, som føre Tanken tilbage til vor Oldtidshistorie, til Valdemarernes berømmelige Dage, til Middelalderens bevægede Kamptid, til en Tid, der vel i meget var raa og ukultiveret, men hvis ungdomsfriske Mod og glødende Trosiver maa staa for vor lunkne og slappe Tid som et lysende Forbillede. Og endelig maa, for dem af os, der staa Kirken nær og i Christendommen se Verdenshistoriens egentlige bevægende Kraft, disse Bygninger, der gennem Aarhundreder have været knyttede til Christendommens Forkyndelse i vort Fædreland, være dyrebare som hint gamle Hus, »der staar, om end Taarnene falde«. Kirkehistorien er ogsaa Kirkernes Historie. Og selv naar vi ikke kunne knytte

bestemte Begivenheder til disse, saa tale de dog tydeligt nok, ogsaa gennem de senere Forandringer, som de have undergaaet, om hvordan Kirkelivets Udvikling er gaaet for sig lige fra den ældre Middelalder, gennem Papismens Udskejelser i den yngre Middelalder, Reformationen, Pietismens og Rationalismens Perioder og indtil vore Dage. Et opmærksomt Øje vil ofte kunne finde Spor af dem alle og kunne paavise Mærker af hver enkelt Tid. Hvis jeg maatte have bidraget lidt til at fremme Kjærligheden og Agtelsen for vor gamle kirkelige Kunst, da vil Hensigten med disse Bemærkninger være naaet.

For dem, der maatte interessere sig for at faa nærmere Oplysning om Kridtstenskirkerne ved Grenaa, kan jeg henvise til et Værk med udførlige Afbildninger af disse, som om kort Tid vil udkomme ved Kultusministeriets Foranstaltning.

Efter at Arkitekt Koch havde holdt ovenstaaende Foredrag, tog Dr. H. Rørdam Ordet, for at meddele nogle Træk af Grenaa-Egnens Kirkehistorie i Reformationens Aarhundrede. Efter et Referat i »Grenaa Folketidende« kan følgende hidsættes.

Det var Talerens Hensigt at føre Tilhørerne 360—70 Aar tilbage i Tiden til det interessante Tidsrum, vi almindelig kalde Reformationen. Det mest glædelige ved Betragtningen af hin Tid er, at der da vaagnede en Hunger og Tørst efter Guds rene og uforfalskede Evangelium, samtidig med at Trangen til Frigjørelse i aandelig Henseende og til større Oplysning ytrede sig. Næst efter Kristendommens Indførelse i vort Fædreland maa vi derfor stille den lutherske Reformation som den vigtigste og i Folkets aandelige Liv mest indgribende Begivenhed. Nys hørte vi om vore Kirkebygninger, og vist og sandt er det, at de vidne om en betydelig Kraftudfoldelse og en Fordybelse i Emnet, som er højst tiltalende. De ere talende Vidnesbyrd baade om Fortidens Tro og om dens Arbejdsdygtighed. Disse ærværdige Bygninger, der i saa høj Grad have trodset

Tidens nivellerende Magt, tør dog neppe ubetinget tages som Vidnesbyrd om det menige Folks kirkelige og religiøse Standpunkt, men maa snarere betragtes som en Frugt af Gejstlighedens Energi. Ved Reformationen var det imidlertid ikke en enkelt Stand, der kom til Orde; men det var en længe følt Trang i Folkets forskellige Lag, der ytrede sig.

For Aarhus Stifts Vedkommende maa som Grunde til, at Almuen sluttede sig til Reformationen, især fremhæves: 1. Bispernes strænge og trykkende Paalæg (foruden Tiende forlangtes »Biskopgave«), 2. den mangelfulde Betjening af Præster, begrundet paa at Kaldene i en vid Kreds om Stiftsstaden vare annekterede til Præbender, som Prælaterne og Kannikerne i Aarhus havde.

En af de første Reformatorer i Aarhus Stift — muligvis i Grenaa — var Hr. Simon Skonning ell. Skjønning. Da han ved sin Forkyndelse drog mange til sig, søgte Biskop Ove Bille i Aarhus (1526) at lægge Hindring i Vejen for hans Virksomhed ved en Skrivelse, hvori han fremstillede ham som en »Dravelsmand« : en Mand, der fører løs og uvederhæftig Tale, og fremhævede de onde Følger, det vilde have for Borgerne, om de lyttede til hans Ord og lod sig lede af ham. Men Biskoppens Advarsler nyttede ikke. Hr. Erik Banner, Lensmand paa Kalø, fik (1529) Kongen til at udnævne Hr. Simon Skonning til Sognepræst i Torsager, det Sogn, hvori Kalø Slot laa.

Her i Aarhus Stift havde Reformationen en vigtig Støtte i de to mægtige Mænd, Hr. Mogens Gjøe til Clausholm, Lensmand paa Skanderborg Slot, og Hr. Erik Eriksen Banner til Asdal, Lensmand paa Kalø i 40 Aar. Da Grenaa laa i Kalø Len, kom denne By til at nyde godt af Erik Banners Virksomhed. 1531 fik han Slotsskriveren paa Kalø, Hr. Jens Skøtt, beskikket til Præst for Grenaa og Gammel-sogns Kirke, med Forpligtelse til at prædike »det hellige Evangelium og Guds klare, rene Ord«; og fra den Tid kan Reformationen betragtes som sejrende her i Byen. Han var Præst her i en Række Aar, og senere hans Søn Søren

Skøtt, om hvem der er det mærkelige at fortælle, at han paa en Udenlandsrejse, han gjorde som Hovmester for to unge Adelsmænd af Slægten Gjoe (Sønnesønner af fornævnte Mogens Gjoe), var i Paris under Bartholomæusnatten 1572, da den franske Konge lod anstille det forfærdelige Blodbad paa sine egne protestantiske Undersaatter, og vi have endnu Søren Skøtts Beretning i et Brev til Hjemmet, hvori han fortæller om det rædselfulde, de unge danske Mænd vare Vidne til i Paris, og den Fare, hvori de svævede, inden de slap ud af Byen...

For øvrigt var det Talerens Agt her især at dvæle ved to mærkelige Mænd, begge tilhørende den Slægt, i hvilken det ny, ved Reformationen vakte aandelige Liv gav sig tilkjennde, som man betegner ved Navnet Renaissance; den ene af dem var født i Grenaa; den anden i den nærmeste Omegn, men begge kastede en vis Glands over deres Fødesteder, skjønt de ikke fandt deres Virkekreds der. De to Mænd vare:

1. Rasmus Glad, født 1526 paa Ingvørstrup i Vejlbysogn, en Tid lang Professor ved Universitetet og frugtbar latinsk Digter († 1582).

2. Morten Pedersen, født 1537 i Grenaa, Forstander for Sorø Kloster, senere Sognepræst i Roskilde († 1595).

Begge vandt et Navn som Skribenter, og skjønt deres Forfattervirksomhed var temmelig forskjellig, bidrog de dog begge til at nære Sandsen for Fædrelandets berømmelige Fortid.

Efter en nærmere Omtale af disse to Mænds vigtigste Levnedsomstændigheder og Skrifter, sluttede Taleren med det Ønske, at man her i Grenaa som trindt i det danske Folk maatte holde fast ved »det hellige Evangelium og Guds klare og rene Ord«, der ved Reformationen var kommet til sin Ret i Menigheden, og som havde vist sin Kraft til at vække de slumrende Kræfter i Folket og at føre det ind paa en Bane, frugtbar for dets aandelige Udvikling.

Møde i Middelfart.

Angaaende dette Møde, der afholdtes den 27. August, foreligger der tre Referater i den lokale Presse (Middelfart Dagblad, Middelfart Avis og Middelfart Venstreblad), der alle vidne om vor Tids Journalisters ret betydelige Evne til at opfatte og gjengive Foredrag, selv under mindre gunstige lokale Forhold. Vi nøjes med at hidsætte »Middelfart Dagblads« Referat, suppleret med enkelte Indskud fra de andre, ovennævnte Blade:

Middelfart, den 28de August.

Det var en talrig Forsamling, der igaar var til Stede paa Behrendts Hotel for at overvære det Møde, hvortil var indbudt af Selskabet for Danmarks Kirkehistorie, og navnlig saa' man mange saavel Kvinder som Mænd fra Omegnen. Vi skulle forsøge at give et sammentrængt Referat af de holdte Foredrag, skjønt Emnet navnlig i det første vanskeliggjør et saadant, særligt ogsaa da der ikke var truffet noget Arrangement med Bord og Stole for Referenter, men man maatte nøjes med at gjøre sine Optegnelser saa godt som muligt paa fri Haand.

Først sang man Salmen »Dejlig er Jorden«, hvorefter Pastor, Dr. Holger Rørdam meddelte nogle Træk om Kirkeforholdene i Middelfart i Middelalderen. Middelfart dannede vel ikke noget Knudepunkt i Udviklingen, men dog har Kirken paa Strandbakken meget at fortælle. Det kunde synes noget fordringsfuldt, at han som den fremmede vilde komme hertil og tale om Kirken, men han havde gjort den Erfaring, at der var mange, som kun kjendte grumme lidt til det, der laa dem saa nær, og det var altid et taknemmeligt Arbejde at tale om Fortiden, da Tilværelsen ligesom beriges derved.

Det var ikke Talerens Mening at behandle Byens almindelige Historie, thi saa blev han vel aldrig færdig, men der var dog et Par enkelte Træk, som han ikke kunde undlade at drage frem her, hvor han havde det dejlige

Middelfart Sund lige for sine Øjne. Navnet Middelfart hidrørte fra, at det var det Mellemsted, hvorfra Overfarten til Jylland foregik, de andre to vare ved Strib og Fønsføre. Ved dette Sund var meget vigtigt passeret, Taleren skulde saaledes minde om Natten den 10de Februar 1523; det var den Gang paa Hældningen med Kong Christian den Anden, han kom fra Jylland og havde sendt sine Tropper i Forvejen. Selv laa han paa Hønborg Slot, der var beliggende paa Lyng lige over for; han vilde nødig forlade Jylland, da han havde en Følelse af, at det saa med det samme vilde slippe ham ud af Hænderne, og da han derfor hin Nat var kommen over til Middelfart, satte han atter tilbage til Jylland, og i sin Sjælekvide vedblev han hele den lange Vinternat at fare fra Jylland til Fyn og fra Fyn til Jylland, indtil han endelig blev paa Fynssiden. Siden den Tid gik det hurtig ned ad Bakke for ham, og to Maaneder efter maatte han forlade Landet. — Ni Aar senere kom Christian den Anden atter gennem Middelfart Sund, det var en Dagstid eller to før S. Laurentii Dag, i August 1532. To Orlogsskibe kom sejlene forbi for at føre Kongen som Fange til Sønderborg Slot, de afskjøde Kanonerne under Forbifarten, men samtidig rasede et heftigt Uvejr, der blandede sine Lyn og Skrald med Kanonernes Torden.

Kirkerne ere gjerne de ældste Bygninger i en By, og de have en lang Historie at fortælle, naar man kan læse Skriften, der ligesom er indridset i Murene. Oprindeligt var Kirken et lille Kapel, der var indviet til Sct. Nicolaus, de søfarendes Helgen. Sct. Nicolaus var Biskop i Myra i Lilleasien omtrent Aar 320. Han skildres som en from og hellig Mand, om hvem der haves flere Sagn. Saaledes fortælles der, at en Gang, da han var ude at sejle i en svær Storm, mindedes han, hvorledes Herren havde stillet Stormen paa Søen; han rejste sig op og talte til Stormen, som derefter lagde sig, og han blev derfor de søfarendes Helgen, hvorfor han gjerne afbildes med et Anker eller

Skib bag sin Skikkelse. Ogsaa andre Sagn fortælles om ham, hvortil de Emblemer knytte sig, der sædvanlig ledsage hans Billede. Saaledes beretter Legenden, at under en Dyrtid var der en Mand, der opkjøbte Børn, som han slagtede og nedsaltede for derefter at anrette dem for sine Gjæster; til denne Mand kom Sct. Nicolaus, men han saa' strax, hvad der blev anrettet for ham, og gjorde Korsets Tegn derover, hvorefter Børnene stode op og bleve levende. Derfor er han tillige Børnenes Beskytter.

Til denne Helgen var Kirken indviet. Den er opført ad flere Gange, og vi vide med Sikkerhed, at den i Middelalderen havde to Kapeller: Helligorskapellet, der er det nuværende Sakristi, og Helligtrefoldighedskapellet, der er den ene af Korsfløjene. — I 1475 skulde Kirken underkastes en større Restauration; men den var fattig, og der savnedes Penge hertil, og derfor udstedte Lunds Ærkebiskop og 6 andre Biskopper et Afladsbrev med Syndsforladelse for dem, der gave Penge til Kirken; det var den Maade, hvorpaa man i hine Tider foretog Indsamlinger. — Bernike Skinkel, der var Besidder af Iversnæs (det nuværende Wedellsborg), skænkede Gaver til Kirken og ligeledes hans Søn Otte Skinkel og dennes Svigersøn Knud Gyldenstjerne, om hvem man sagde, at Christoffer af Bayerns Enke vilde have ham til sin Mand, hvad han dog neppe selv tænkte paa, da han var forlovet med Hildegaard Skinkel, og en Trolovelse gjaldt den Gang nok saa meget som mange Ægteskaber i Nutiden. Otte Skinkel og Knud Gyldenstjerne skænkede 3 Gaarde i Asperup til Præsterne i Vends Herred, imod at de hver Sct. Olufsdag skulde holde en Gudstjeneste med Sjælemesse til Minde om Giverne; denne Gave er senere bleven stadfæstet, og Præsterne i Vends Herred nyde endnu godt deraf. I det hele taget blev der givet meget til Kirkerne i Middelalderen, saa det kan siges, at det ikke egentlig er Staten, der har givet Præstegaardsjorderne, men disse stamme hovedsagelig fra Gaver.

Her i Kirken var der i Middelalderen 7—8 Altere,

men Gudstjenesten bestod jo ogsaa mest i Messelæsning, og i 1507 var der mindst 8 Præster ved Kirken. Som bekjendt var det en Dødssynd for Præsterne at gifte sig, men derimod tog man det let, at de levede med Kvinder udenfor Ægteskab; saaledes var der en Middelfart Præst, der ved sin Død skjænkede den ene Halvdel af sine Ejendele til Kirken og den anden til sin Tjenestekvinde og hans 8 »fattige Børn«. Det var ligeledes forbudt at tage Renter af sine udlaante Penge, men man forstod at hjælpe sig ogsaa i dette Forhold. Der var saaledes en Mand i Middelfart, der laante 24 Mark af Kirken og gav sin Gaard i Pant, men denne Gaard lejede han saa atter for 24 Skilling aarlig, der saaledes blev Renten.

I Aaret 1522 fik Byen ved Christian den Andens ny (dog snart atter afskaffede) Kjøbstadordning 4 Borgmestre og en Skultus eller Overborgmester, ved Navn Hans Bang. Denne havde to Sønner — Oluf og Peder —, hvoraf den første mest opholdt sig i Ungarn og Rom og indtog en høj Stilling der; forinden sin Død, Juleaften 1522, havde han banet Vej for Broderen Peder, der ogsaa havde færdedes vidt om Land. Denne blev 1526 af Biskop Jens Andersen Beldenak beskikket til Præst i Middelfart, og siden, efter at han havde sluttet sig til Reformationen, blev han den første protestantiske Provst i Vends Herred.

En anden Præst, udgaaet fra Middelfart, var Iver Bertelsen, der blev Professor ved Universitetet, men en Tid lang havde en krank Skjæbne, skjønt han tilsidst kom til Ære og Værdighed. Hans Fader var en fattig Fisker, og Sønnen fortæller om en Hændelse, Faderen en Gang havde. Sammen med andre Fiskere fra Middelfart var han gaaet i Land og havde lejret sig om et Baal i Strandkanten. Da saa' de paa én Gang et mærkeligt Uhyre stige op af Havet, Hovedet lignede en Kvindes; i Begyndelsen bleve de forskrækkede, men saa tog de Mod til sig, greb en Brand af Ilden og skræmmede dermed Uhyret, der dukkede i Dybet. Medens de nu samtalede om deres

Heltebedrift, saa' de en hel Skare af lignende Uhyrer, der dukkede op af Havet og styrede mod Land, hvorfor de skyndsomst toge Flugten; Uhyrerne gik paa Land og spredte Brandene til alle Sider, hvorefter de atter gik i Havet igjen. En lignende Historie er i vor Tid fortalt fra Sydhavssøerne om Søløver; men her har det vel været Sæler.

En anden mærkelig Præst, født i Middelfart, var Mads Jensen Medelfar, der blev Hofpræst hos Christian den Fjerde og Biskop i Lund, og som i sin Tid var bekendt som den ypperste Taler i Danmark.

Tre Præster i Middelfart ere senere blevne Biskopper, nemlig Erik Monrad, Tønne Bloch og Nicolai Faber. — Mads Pedersen Rostok, der ogsaa har været Præst her og hvis gudelige Skrifter i sin Tid nød megen Yndest, var Søn af en fattig Skoflikker i Ribe. Mads skulde ogsaa være Skomager, men havde mere Lyst til Bogen, og da han saa en Gang var saa heldig at finde 2 Mark, købte han Bøger for dem og kom til at studere.

Ogsaa i dette Aarhundrede har Middelfart haft betydningsfulde Præster, saaledes Albert Leth, der var vidt bekendt for den Jævnhedens og Klarhedens Naadegave, han havde til Evangeliets Forkyndelse, og for sin store Frimodighed. Hans Søn, Andreas Leth, der fornylig har fra-
traadt Embedet her, har ogsaa vundet et anset Navn som en begavet og aandfuld Ordets Forkynder.

Taleren sluttede med Ønsket om, at den Lykke, Middelfart hidtil havde haft ved at have dygtige Præster, fremdeles maatte bevares.

*

*

*

Efter Sangen »Udrundne er de gamle Dage« holdt Professor, Dr. Fr. Nielsen et Foredrag om Katholicismens Forsøg paa Tilbageerobringen af sin Stilling i Norden. Vi havde for nylig set en Præst her fra Egnen gaa over til Romerkirken; men dette var ikke noget enestaaende. Egentlig kunde det siges, at lige fra Reformationen 1536 havde

den katholske Kirke arbejdet paa atter at befæste sin Stilling her. Det var navnlig Jesuiterordenen (stiftet 1540), der havde været virksom; dens Formaal var at udrydde Protestantismen, og den stillede sig under Paven i ubetinget Lydighed med Hensyn til Kjætteriets Udryddelse. Dens Maade at virke paa var først at samle Børnene og Ungdommen i de af Jesuiterne oprettede Skoler og der lære dem at gjøre det samme, som Katholikkerne gjøre. Medens Luther var gaaet den modsatte Vej, fra det indre til det ydre, lagde Jesuiterne først Vægt paa det ydre, saa skulde det indre nok komme. De gave billig Undervisning og dresserede Børnene, hvorimod deres Paastand om, at de ingen religiøs Paavirkning udøvede, ikke var sand. Fra Skolerne i Wilna og Olmütz var der sendt Lærere herop for at gjøre Propaganda, og i Trediveaarskrigen var Jesuiterne ogsaa paa Færde, men det var dog aldrig lykkedes dem ret at trænge igjennem. For Øjeblikket staa vi igjen over for et alvorligt Forsøg, og Fremgangsmaaden er den samme som tidligere, dels ved Skoler her hjemme, dels ved at faa Ungdommen opdraget paa deres Skoler i Udlandet. Morten Luther fremstilles som en uvidende og uforbæderlig Person, og Reformationen som fremkaldt ved en Almueopstand. Forhaabentlig skulde det heller ikke nu lykkes Katholicismen at sejre, og det bedste Middel til at modarbejde den vilde være at bringe mere Liv ind i Menighederne og nedlægge en alvorlig Protest mod atter at føres tilbage til den Trældomstid, hvoraf Luther havde udrevet os.

Pastor, Dr. Rørdam udviklede derpaa kort det danske kirkehistoriske Selskabs Formaal og opfordrede til at støtte det i dets Virksomhed for at udbrede Kundskab om vor kirkelige Fortid.

Pastor Knudsen takkede derpaa de fremmede for deres udmærkede Foredrag; disse vilde maaske bidrage til at vække Lysten til at studere Historien, saaledes at vi ved at se paa, hvad der var oppe i gamle Dage, bedre vilde lære at forstaa vor egen Tid.

Møde i Hald.

Efter at det ønskelige i ogsaa at holde kirkehistorisk Møde i en og anden Landsbykirke oftere var udtalt, bestemte man sig til at gjøre et Forsøg. Naar Byen Hald, nordost for Randers, blev valgt, da skete det af Hensyn til, at den smukke Kirke her gemmer en mærkelig Levning fra Middelalderen, en meget anseelig Altertavle, der i sin Tid havde sin Plads i S. Mortens Kirke i Randers, men i forrige Aarhundrede, da man ikke havde sønderlig Sands for Levningerne fra Middelalderen, blev kasseret for at give Plads for et Alterbillede i ny Stil. I »Randers Amtsavis« læstes Dagen efter Mødet følgende Referat. Det gaar med dette som med andre lignende paa Stedet gjorde Optegnelser, at Taleren just ikke kan vedkjende sig hvert Ord i samme. Men da det vilde blive for vidtløftigt og besværligt, om Talerne som Regel selv skulde gjengive deres Foredrag, er man dog glad ved et saadant Referat, da det i ethvert Tilfælde viser, hvorledes Foredraget er blevet opfattet af en opmærksom Tilhører.

Randers 29de Aug. 1895.

Pastor Dr. Rørdams kirkehistoriske Foredrag igaar i Hald Kirke havde samlet mange Tilhørere, hvoraf Nogle langsveis fra, saa den smukke lille Kirke var fyldt til sidste Plads af en opmærksom Tilhørerkreds.

Talerens smukke, kraftige Stemme fyldte godt i Rummet, og ikke et Ord gik tabt af det korte men oplysende Foredrag.

Efter at Forsamlingen havde sunget »Deilig er Jorden«, talte Dr. Rørdam fra Kordøren.

Det Selskab, som Taleren repræsenterer, har sat sig til Formaal at oplyse om den danske Kirkes Fortid. Vi gaa ud fra, at blandt de mange gode Gaver, Gud har givet det danske Folk, er ingen større end den, at han for et Aartusinde siden saaede sit Riges Sæd iblandt os, hvorfor det er af stor Betydning for os at kjende Kirkelivets Udvikling. Det er hermed som med et Menneske,

der bliver ældre og som ser tilbage paa sit Liv: han finder, at der er meget, der burde have været anderledes, men tillige, at der er meget, han maa takke Vorherre for.

I Kristenlivet har der været megen Vexlen og Skiften i det lange Tidsrum, siden det blev vakt; megen Skrøbelighed og megen Kraft. Men vore Forfædres Liv spejler sig i de gamle Kirkebygninger.

Det danske Folk har meget at takke Vorherre for, da han tændte Ordets Lampe for os. Da Kristendommen bankede paa, kom der nyt Liv og vaktet dybere Længsler i os. I gamle Dage levede Nordboerne og med dem vi Danske et Liv i Kamp og Strid, nu er det en anden Strid, der føres: Kampen for at bevare en god Samvittighed. I gamle Dage var det en Æressag, at Blodet skulde rinde for at hævne enhver nok saa lille Fornærmelse; men nu har vi af Guds Ord lært Overbærenhed og at gjøre vel mod Næsten, særlig mod Syge, Fattige og Blinde; thi, den, der gjør vel mod de Lidende og Trængende, gjør vel mod Herren.

Kristendommen kom til vort Fædreland i den romersk-katholske Skikkelse; derfor blev i meget lang Tid Rom betragtet som det Sted, hvorfra Livet og Lyset kom.

I de islandske Sagaer læse vi om Gisle Sursen, at han drog her til Danmark paa Handelens Vegne, kom til Viborg, hvor han maatte lade sig primsigne, da Folket ellers ikke ville omgaas ham. Da han var færdig med sine Forretninger, drog han tilbage til Island, men der var foregaaet en Forandring i hans Indre, siden denne Rejse: han deltog ikke mere i de hedenske Offerfester, men søgte Ro i et mere indadvendt Liv, uden dog at komme til Klarhed. Hans Hustru saa med Undren paa den mærkelige Forandring, der var foregaaet med Manden; da han nogen Tid efter døde, drog hun her til Landet, hun fandt ingen Ro mere paa Island. Her døbttes hun i Hedeby, hvorpaa hun drog mod Syden til Rom, hvorfra hun aldrig mere vendte tilbage.

Da Kristendommen kom her til Landet, begyndte Folket at samles, og det var let at mærke, at det, der drog dem sammen, var noget, der var stærkere end Venskab. De byggede Kirker af Træ, hvori de samledes. Den kristne Gudstjeneste havde i Modsætning til den hedenske noget forunderligt dragende og fængslende; de stille Kirker, hvor Lysene brændte, Røgelsen duftede og Ordet lød om Kjærlighed og Fred, var man ikke vant til.

Lidt efter lidt strakte Kristentræet sine Grene ud over vort Land. Kristendommen var 200 Aar om ret at faa Fodfæste i vort Fædreland, men den vandt dog efterhaanden Sejr i de fleste Forhold; den bidrog til at afskaffe Trældommen, hvorunder Halvparten af Fortidens Mennesker sukkede; Kristendommen hævdede denne Forbandelse, den lærte os at leve som Brødre; hvor Trællene toge ved Troen, var Vejen banet for Frihed.

De første Kirker her til Lands vare kun smaa og uanseelige; der var undertiden kun én Kirke i et helt Herred; men dette blev anderledes, efterhaanden som Kristendommen vandt Terræn.

Taleren antog, at denne Kirke — Hald Kirke — var en af de ældste i Egnen, dog ikke i den Skikkelse, hvori den her fremtræder.

Byen og Kirken har givet 2 Herreder Navn, saa Byen maa have været meget anseelig en Gang, om ikke folkerigere, saa dog betydningsfuldere i Forhold til sine Omgivelser.

Hald betyder Højdedrag, og denne By har sikkert alt i Hedenskabets Dage, paa Grund af sin høje og frie Beliggenhed, været et søgt Sted. Kirken, som vi nu ser den, er fra en betydelig senere Tid; der har vist oprindelig været en Trækirke her. At hugge Granit, som denne Kirke tildels bestaar af, kræver stort Arbejde og Kunstfærdighed, og tilhører en senere Tid. Antagelig er Kirken mindst 600 Aar gammel. En Afdækning af Murene vil uden Tvivl give Vidnesbyrd derom.

I det Hele taget have vore Stenkirker ofte været underkastede betydelige Forandringer og Tilbygninger, thi efterhaanden som Menigheden tiltog, byggedes der mere til Kirken.

Den Tid, da de fleste Stenkirker byggedes i vort Fædreland, var i Valdemarernes stolte Dage. Man byggede Kirkerne af Sten, fordi Herrens Hus skulde være grundmuret, at Orm og Ild ikke skulde fortære det. Det var en uhyre Kraft, der udfoldedes ved Opførelsen af disse Kirker; se Byerne med deres smaa og lave Huse, og se til Kirken, der kneiser stolt mod Sky; der hviler ligesom en Evighedskraft over Kirken.

Alt forgaar i Tiden, men vore Kirker repræsenterer omtrent noget af det ældste i vort Land; der er noget Ophøjet ved at dvæle i Kirken, ved Tanken om, at mangen Slægt før os her har fundet Opbyggelse og Trøst. Den Bygning, der er grundet paa Herrens Ord, den staar, — alt andet falder.

Danmark har havt sine Stormagtstider, da man saa' hen til os som det Land, hvor der boede Kraft og aandelig Magt; en saadan Tid var Valdemartiden, efter at den indre Ufred var tilende. Thi det maa erkjendes, at værre Ulivssaar for et Land end indbyrdes Strid, gives ikke. Det lykkedes Valdemar den Store og Biskop Absalon, en af de største Statsmænd, der har levet i Danmark, at hæve det ødelagte Land, saa deres Tid blev den mest storslaaede Tid i vor Historie. Bl. a. kan dette ses paa Kirkernes Omraade; da den ødelæggende Strid var endt, fik Folk Raad til at bygge Stenkirker. Ogsaa i flere andre Henseender mærkedes Fredens Velsignelser: Kirkeforholdene ordnedes, Lovene forbedredes, Litteraturen begyndte.

Den romersk-katholske Kirke var og blev dog i lang Tid den herskende her i Landet.

Vi, som ere opdragne i Luthers Lærdom og ved det Lys, Vorherre Jesus har tændt for os, vi se mange Mangler

ved Forfædrenes Kirkeliv; men dog tro vi, at det har været alvorlig ment med deres Kristendom.

I de Tider kunde Almuen ikke læse, saa søgte man at bibringe dem Kundskaber ved Billeder, dem forstod de; de fleste Kirker ere saare rige paa Billedprydelser paa Væggene, hvad nok skulde vise sig, hvis Kalken fjernedes. Billederne vare ligesom en Slags Bibelhistorie for den Tid. Det samme gjælder om Altertavlerne; deres Betydning laa i at opbygge Menigmand; ved at betragte disse Tavler, er det, ligesom om Noget af det, der fortaltes vore Fædre, staar levende for os.

Naar Taleren idag havde valgt Hald til sit Foredrag, saa var det, fordi der her i Kirken fandtes et saadant prægtigt Billedværk. Det er saare faa Landsbykirker, hvis Altertavler i Skjønhed og Sjældenhed kan maale sig med denne. Taleren haabede, at Menigheden her skjønnede derpaa og tillige paa, at Guds Ord her forklares rent og samvittighedsfuldt.

Altertavlen her stammer fra St. Mortens Kirke i Randers; den flyttedes herud i forrige Aarhundrede. I Midten ses Gud Fader med Guldkrone paa Hovedet, bærende den korsfæstede Herre Jesus, der synes at lide store Smerter; rundt om samle Englene sig som for at trøste ham; Jorden er hans Fodskammel, over og under ham ses Evangelist-symbolerne, Mennesket og Ørnen, Oxen og Løven.

Til den ene Side staar Jomfru Marie, men i katholsk Fremstilling, idet hun her ses med prægtig Guldkrone paa, og ikke i det tarvelige Gevandt, vi tænke os hende i.

Til den anden Side staar den Mand, St. Mortens Kirke er opkaldt efter og indviet til. Hver Gang vi høre Navnet Morten eller Martin mindes vi om ham; thi ham var det, der bragte dette Navn her til Landet. Han staar med Bispestav i Haanden, og ved hans Fødder ligger en stakkels Krøbling, som han giver en Gave.

Paa den Tid, da Kristendommen kjæmpede en haard Kamp mod Hedenskabet i Syd, medens vi endnu laa i

Hedenskabets Mørke, var der i Ungarn en Officer, som fik en Søn, hans Navn blev Martinus; han opdroges i Hedenskabets, men allerede som 10 Aars Dreng var han berørt af Kristendommen. Der gik dog en rum Tid, inden han blev kristnet, thi Lovene paabøde, at Officerernes Børn skulde være Soldater. — En kold Vinternat, medens Martinus stod paa Vagt, kom en Betler til ham og bad om en Almisse. Martinus ejede Intet, men da han saa', at Betleren frøs, tog han sin Kappe af, skar den midt over og gav Betleren Halvdelen. Nogen Tid efter havde han en Drøm, i hvilken han saa' Himlen aabne sig; han saa' Gud Fader sidde paa en Trone og ved hans Side stod Jesus, — i hans Kappe; han hørte Jesus sige: »Denne Kappe har Martinus givet mig«.

Morten helligede nu Kristus sit Liv. Dengang var det i stor Anseelse, at Kristenlivet levedes i Indesluttethed; det fik derved en forunderlig gribende og dragende Magt. Et saadant Liv hengav Morten sig til. Engang drog Længselen ham dog hjem; her vandt han sin Moder for Troen, medens Faderen ikke lod sig bevæge dertil. Kort Tid efter drog Morten tilbage til Frankrig, hvor han senere blev Biskop i Tours. Han døde i Aaret 400. Han blev en af de berømteste Mænd i sin Tid; saa højt var hans Navn æret, at Paven udnævnte ham til en af Kirkens Helgener, og Kongerne satte hans Billede i deres Banner, for at det skulde bringe Sejren hjem. Han levede saaledes langt borte fra vort Fædreland, men da Kirken i Randers skulde bygges, valgte man at opkalde den efter denne berømte Mand. Han var en god Mand, han vilde Intet eje selv; de Fattige vare hans Arvinger.

I sin Tid havde Biskop Morten stor Betydning for os, men nu har vi lært noget Andet og Bedre af en anden Morten, som er født paa Mortens Aften 1100 Aar efter Morten Bisp. Denne sidste Morten, Morten Luther, belærte Alle, der vilde lytte til hans Ord, om, at det ikke er paa hvad vi gjøre, men paa hvad den Herre Jesus

Kristus har gjort for os, at vi skal bygge vor Saligheds Haab.

Lad os tage det Indtryk med os herfra, at der i vore Kirker og deres Billedværker er overladt os noget Ædelt og Godt fra de gamle Dage. Hele Kristendommen er ligesom fremstillet i den Altertavle, vi her se, — og saa endda lidt til, nemlig det Katholske. Menigheden har her et kosteligt Eje i denne Tavle, som dog trænger til en Restauration, men den kommer nok en Gang, saa Kunstværket kan straae i sin gamle Glans.

Vi skal ikke tro paa St. Morten, men vi skal dog heller aldrig glemme i den kristne Kirke at søge at ligne ham i at række de Fattige og Fortrykte vor Haand som kristne Brødre. Gid altid det sande Ord maa lyde her i denne Kirke til Opbyggelse, til Forkyndelse af Fred, og til Fortrøstning til Guds Barmhjertighed og Naade.

Møde i Randers.

Dette Møde, der holdtes 29. August, var nærmest foranlediget ved Opfordring fra Selskabets Medlem, Provst Cederfeld de Simonsen, der, støttet af Hr. Sognepræst P. Scharling, paa bedste Maade havde beredt Vej for det. Af et Referat i »Randers Amtsavis« hidsættes følgende :

Randers 30. Aug. 1895.

Igaar Eftermiddag afholdt Selskabet for Danmarks Kirkehistorie sit Møde her i Byen i St. Mortens Kirke. Mødet var delt i 2 Afdelinger. Ved det første Møde, der afholdtes Kl. 1, talte Professor, Dr. F. Nielsen og Pastor, Dr. Holger Rørdam. Mødet gjenoptoges atter Kl. 5, ved hvilket Arkitekt Uldall og Dr. Rørdam talte. Begge Møder indlededes og afsluttedes med Salmer, der bleve sungne efter de gamle Kirkemelodier; ved Slutningsmødet bleve Salmerne sungne flerstemmig af et Mandskor, der

havde Plads paa Orgelet. Talerne holdtes fra Indgangen til Koret.

Det første Møde.

Efter Afsyngelsen af Salmen »Jeg vil mig Herren love« indlededes Mødet af Dr. Rørdam, som mindede om, at Selskabet for 27 Aar siden havde afholdt et lignende Møde her i Byen. Efter en kort Redegjørelse for Selskabets Formaal med disse Møder gav han derefter Ordet til Professor Fr. Nielsen, der talte om

Middelalderens Klosterliv.

De Minder, vi have her i Byen om Middelalderens Klosterliv, ere ikke meget betydelige; dog se vi, at den store Klosterbevægelse, der gjorde sig gjældende over hele den kristne Verden, ogsaa forplantede sig til dette afsides Sted. Klosterlivets Rødder ligge dybt i den gamle Menighed, og om de end ikke gaa tilbage til den allerførste Menighedskreds, saa træffe vi den dog kort Tid derefter. Det er det store Drag efter Ensomhed og Afholdenhed, hvorfra Munkevæsenet udspringer, og den Tid kommer snart, da de Elementer, der føle dette Drag, ikke længer kunne leve sammen med de andre Kristne, men søge ud til den store Ensomhed, ud i Ørkenen, kun omgivne af de vilde Dyr. Det var særlig i Lille-Asien og i Ægypten, at denne Bevægelse rejste sig, men Vesten stod i lang Tid aldeles uforstaaende overfor Østerlandenes Klosterliv, og det er egentlig først den hellige Martinus fra Tours (død Aar 400), der forplantede Bevægelsen til Vesten. Det har ogsaa sin Interesse her i Byen at kjende den mærkelige Mand, thi denne Kirke bærer netop hans Navn. Han er født i Ungarn og Søn af en Soldat, der arbejdede sig op til Øverste. Allerede i den hellige Mortens tidlige Ungdom flyttede Forældrene til Pavia i Norditalien. Forældrene vare Hedninger, men den unge Morten følte sig som 10aars Dreng dragen til Kristendommen. Da han var 15 Aar, traadte

han ind i den romerske Hær, og som 18aars Yngling ser han i Amiens en nøgen, elendig Mand paa Gaden; han gribes saa stærkt af Mandens Elendighed, at han deler sin Krigerkappe med Manden. Hans Kammerater spotte herover; men Natten efter havde han en Drøm, hvor han levede den foregaaende Dags Begivenhed om igjen, men Manden staar for ham i Frelserens Skikkelse. Denne Drøm gjør et saa stærkt Indtryk paa ham, at han lader sig døbe. Da han kommer hjem, blander han sig i de kirkelige Stridigheder, der vare fremkaldte ved den arianske Vranglære, der den Gang havde mange Tilhængere i Italien. Morten var en ivrig Modstander af Arianerne; Faderen saae med Bedrøvelse herpaa, fordi han var bange for, at Sønnen derved forspildte sin militære Løbebane, og denne beslutter derfor at trække sig tilbage til Ensomheden. Han tager Ophold paa en lille Ø udenfor Genua. Nogle Aar efter træder han i Forbindelse med Biskop Hilarius af Poitiers; denne faar ham kaldt til sig og vil gjøre ham til Diakon. Martin vægrer sig herved og vil kun modtage det ringeste Embede i Kirken, men snart samles der mange om ham, og det første Kloster dannes. Han var saaledes bleven Klosterfader: men heller ikke som saadan fik han Ro; trods sin Modstand blev han senere Biskop i Tours.

Hans store Betydning mærker man paa alle Punkter, først og fremmest i Frankrig, hvis første Helgen han bliver. Men ogsaa i England viser man ham stor Ærbødighed, og hans Betydning spores ogsaa stærkt her i Norden, idet flere Kirker her i Landet ere indviede til ham. St. Morten er et af Exemplerne paa, hvorledes det gamle Hedenskab kunde knytte sig til det kristne Munkeliv, og hvorledes man ved hans Navn kunde bibeholde en Del af de gamle Skikke. St. Mortens Dødsdag var den 11te November; den Fest, der holdtes for den hellige Morten, faldt sammen med vore Forfædres Høstfest, det store Høstblot; en stor Del af de gamle Skikke og Ceremonier ved denne gik over

til Helgenfesten, saaledes drak man St. Mortens Skaal i Stedet for Odins og Thors Skaal.

Som bekendt er der en nøje Forbindelse mellem denne Dag og Gæssene; om Oprindelsen hertil fortælles, at St. Morten flygtede, da man vilde gjøre ham til Biskop, og skjulte sig i en Sædemark; nogle Gæs gav sig til at skrige, hvorved hans Skjulested blev opdaget. Til Straf herfor skulle Gæssene række Hals hver Mortensdag, ligesom det ogsaa skal være herfra, man har den Talemaade: »som en Bisp i en Gaaserede«.

Som en af dem, der ogsaa arbejdede stærkt for at faa Munkevæsenet frem i det vestlige Europa, maa særlig nævnes Benedikt af Nursia, Stifteren af Benediktinerordenen, i hvilken der fandtes baade mandlige og kvindelige Medlemmer. At Randers ogsaa har haft et Nonnekloster af denne Orden, kan historisk godtgjøres. Man finder nemlig allerede 1170 i Dødebogen i Lund Navnet paa en Nonne Trugunde, fra St. Mariæ i Randers. Disse Benediktiner-Nonner have saaledes haft deres Gang paa sædvanlig Vis her i Byen; dog have de næppe spillet nogen stor Rolle. Da Birgittinerklosteret i Mariager var anlagt, flyttedes Nonnerne fra Randers derhen i første Halvdel af 15de Aarhundrede, og Klosterets Gods tilfaldt ogsaa Birgittinerne i Mariager. Kirken (Vor Frue) vedblev dog at bestaa, indtil Kong Frederik I 1529 tillod Borgerne i Randers at nedbryde den. Da Abbedissen i Mariager, Karen Eriksdatter Rosenkrantz, rejste Sag imod Borgmester og Raad i Randers, fordi de havde nedbrudt Kirken og Skolen, og havde til-egnet sig nogle til Præstebordet hørende Enge samt Kirkegaarden, gik Sagen vel Klosteret imod, men Christian III lovede det dog Erstatning.

Cistercienserordenen, hvis Centralpunkter her i Landet vare Sorø og Esrom, synes ikke at have sat sig Spor her. Derimod vare Tiggermunkene — saavel Graabrødrene (Franciskanerne) som Sortebrødrene (Dominikanerne) — repræsenterede i Randers. Allerede 1236 træffe vi Graa-

brødrene her; Brødregade har sit Navn efter dem. De samlede sig ogsaa her, ligesom andre Steder, store Rigdomme ved Gaver. Særlig satte Folk Pris paa at blive begravne hos dem, og skænkede dem i den Anledning store Gaver. Jo nærmere ved Kirken man kunde blive jordet, des bedre var det; særlig var det efterstræbt at blive begravet under dens Tagdryp. Graabrødrene havde især sat sig den Opgave at virke hjælpende og støttende mellem de fattige i Byerne, og knyttede sig derfor ogsaa til Byerne i disses Opkomst. De Ejendomme, som Graabrødrene havde her, gik senere over til Mogens Gjøe.

Sortebrødrene havde sat sig en noget anden Opgave, idet de navnlig gav sig af med Undervisning. At der ogsaa her i Byen har været et Dominikanerkloster, synes at fremgaa af en Beretning, man har om en stor Forsamling af Sortebrødre i Ribe 1246. Paa denne var der Tale om at optage en Missionsgjerning i Reval, og af de Brødre, der skulde sendes dertil, nævnes ogsaa en Broder Aron fra Randers. Ligeledes have vi et Segl, som har tilhørt Prioren Magnus i Randers.

Senere hen træffe vi paa en anden Munkeorden, der særlig skulde virke som Sygeplejere; det var nemlig de saakaldte Helligaandsbrødre; Ordenen er stiftet af Guido af Montpellier Aar 1190. Man træffer dem omkring i de danske Kjøbstæder, hvor de oprettede Helligaandshuse. Brødrene skulde tage sig af de fattige og navnlig af Sygeplejen. Omtrent 1434 loves der 40 Dages Aflad til alle, som give Gaver til Helligaandshuset i Randers. Her synes Kjøbsvendene (Kjøbmandslavet) at have haft deres Alter. Klosteret stod næppe i Forbindelse med Montpellier, men styredes efter den saakaldte augustinske Regel. Som et Minde fra den Tid have vi et Segl, hvori vi finde Helligaandsbrødrenes Tegn forbundet med den hellige Martin af Tours', et Bevis paa, at Brødrene her i Byen have været nær knyttede til denne Helgen. Vi have ogsaa et Signet, som Prioren for Helligaandsbrødrene har ført; oven over

de dobbelte Tverarme paa Korset er her anbragt en Due, som var Symbolet for denne Orden. Ved Siden af disse Munkeordener fandtes samtidig i Byen en Mængde Gildeslav, mere eller mindre knyttede til Kirkerne og Klostrene. Saaledes havde Randers ligesom Aalborg sit Papegøjegilde; det var et halvt gejstligt, halvt verdsligt Lav; Navnet stammer fra, at Brødrene skjød til Papegøjen Valborgs Dag.

Ved Reformationen forsvandt imidlertid alle disse Ordener og Lav; der kom en ny Tid med nye Opgaver, en anden Morten, netop opkaldt efter den hellige Martinus af Tours — Morten Luther — blev Bannerfører for den nye Tid.

Derefter talte Dr. Rørdam om

Randers Bys Reformationshistorie.

Randers ligger, som vi alle vide, i geografisk Henseende midt imellem Aarhus og Viborg; men i Reformationstiden laa det ogsaa i aandelig Henseende midt imellem de to nævnte Stiftsbyer, der dannede en Modsætning til hinanden, idet Viborg var gaaet saa godt som helt over til Reformationen, medens Aarhus dannede et af Katholicismens stærkeste Bolværker. I Aarhus var Ove Bille Biskop, en af de mest ansete katholske Prælater. Han hørte til en af Landets mest fremragende Slægter, havde gjort betydelige Studier og havde været Kongens Kansler; han var æret af sine Standsfæller og af sin Konge; han var en tro Mand, en dygtig Embedsmand og agtværdig i enhver Henseende. Han søgte at dæmme op for Reformationen og var derfor en stærk Skærm for Katholicismen. Ved Siden af ham stod ogsaa andre Mænd af Anseelse og Dygtighed, som Kapitlets Kantor Jørgen Samsing, Lektoren Christen Muus samt den katholske Kirkes betydeligste Skribent her i Landet, Povl Helgesen, som Ove Bille havde faaet Aarhus. I Viborg derimod havde Reformationen alt sejret, væsentlig ved een Mands ihærdige Arbejde, idet Hans Tavsén havde virket her fra 1525—29 med det Resultat, at den ny

Tingenes Orden havde fuldstændig Overvægt. Bispens i Viborg, var da ogsaa noget nær en Modsætning til Ove Bille. Hvad nu Randers angaar, da var denne By vel ikke saa fremskreden som Viborg, men dog betydelig mere fremme i Striden end Aarhus.

De vigtigste Kilder til Oplysning om Begivenhederne her maa vi desværre søge hos Modstanderne. Det er nærmest den Skildring, som der fra katholsk Side er given om Graabrødre-klosterets Skæbne her i Randers. Disse Munke, der for deres Tid vilde svare til vore Dages Indre-Missionærer, havde spillet en vigtig Rolle, men deres Anseelse var i Tidernes Løb blegnet og falmet, og deres Skyggesider traadte klarere og skarpere frem. Ordenen var oprindelig baseret paa Tiggeri, men i de fleste Byer havde de efterhaanden faaet store Kirker og havde samlet sig Rigdomme; deres evindelige Overhæng var dog lidt efter lidt blevet en utaalelig Landeplage. Naar hertil kom, at deres Liv og Levned ikke svarede til, hvad det var fra Begyndelsen, kan man forstaa, at Folkeforbitrelsen først og fremmest gik ud over dem, tilmed, da de i disse bevægede Tider ikke vilde tillade, at Reformationens Mænd benyttede deres Kirker, skjønt de selv levede af Folkets Almisser.

Mogens Gjøe, Rigets Hovmester, fik 1530 Graabrødre-klosteret overdraget af Frederik den 1ste. Han fremstilles af Munkene som Kirkens værste Forfølger; vi have imidlertid faaet en anden Mening om ham. Det var her i Byen særlig den oplyste Borgerstand, hvori Reformationen fik sine varmeste Venner. Blandt disse Mænd maa særlig fremhæves Stadens Borgmester Niels Hammer. Povl Helgesen skrev 1531 et særligt Sendebrev til Borgmester og Raad i Randers med meget skarpe Advarsler til Borgerne her i Byen mod at slutte sig til Reformationen. Med overlegen Ironi og skærende Spot skrev han om Reformationen og Reformatorerne. Man havde nemlig indbudt ham hertil for at faa en offentlig Disputats i Stand mellem de to Retninger. Povl Helgesen skriver: »Men hvem skal være vore Dommere?

Vel ikke Niels Hammer? Jeg er bange for, at man udi Kirken ikke agter meget paa, hvad Niels Hammer mener«. Han spaar, at det vil blive til evig Skam og Skændsel for Randers By, hvis den gaar over til Reformationen.

Ved Siden af Borgerskabets Mænd maa nævnes Mogens Gjæ, den betydeligste Repræsentant for den danske Adel. Ved Giftermaal var han bleven Landets rigeste Mand og ejede en halv Snes Herregaarde rundt omkring i Landet, her i Egnen saaledes Clausholm, Skjærvad og Skjærsø. Han var en Fjende af Tiggerklostrene og deres Udskejelser; men han var, hvad man i vore Dage vilde kalde en human Mand; han behandlede sine Folk godt. Han havde en ligesindet her i Stiftet i Erik Eriksen Banner. Det er disse to Mænd, det skyldtes, at Oprøret under Grevens Fejde ikke bredtes syd for Randers, fordi man her ikke kunde faa Bønderne med. Da Skipper Klement tændte Brandfaklen i hele det nordlige Jylland, maatte Bevægelsen standse her; de oprørske Bønder sloge Lejr paa Flintebjerg uden for Byen, men længere kom de ikke.

Graabrødreklostret var det mest ansete Kloster her; det havde en anseelig Kirke; senere blev den Sognekirke, under Navn af Frue Kirke, Slotskirken eller Dronningborg Kirke; den havde mange Navne. Nogle af Graabrødrene synes at have været blandt de første, der sluttede sig til Reformationen; deriblandt Henning Baltzersen, der senere blev Sognepræst i Randers. Ogsaa Forstanderen for Helligaandshuset har meget tidlig sluttet sig til Reformationen. 1529 tillod Kongen, at to af de overflødige Kirker her i Byen nedlagdes; de to Sogne bleve henlagte under Prioeren for Helligaandshuset; hans Navn var Jens Nielsen. 1532 maatte han sikres ved et Beskærmelsesbrev af Kongen, og ved samme Tid omtales ogsaa hans Hustru og Børn, hvilket viser, at han maa være gaaet fuldstændig over til Reformationen.

Da Kongen overdrog Graabrødreklosteret til Mogens Gjæ, sørgede denne for, at der fremtidig kunne lyde et

bedre Vidnesbyrd fra Kirken end hidtil, idet han 1530 ansatte Mads Lang som Præst ved Frue Kirke.

I den katholske Tid var Hovedkirken næppe St. Mortens, der var knyttet til Helligaandshuset; det har vistnok snarere været St. Clemens' Kirke, skjønt man nu ikke har nogen Levning fra dens Tilværelse. St. Clemens var nemlig Aarhus Stifts Skytspatron, og alt taler for, at den til ham indviede Kirke blev betragtet som Hovedkirken i Randers. Den stod nogle Aar efter Reformationen, og ved den blev ovennævnte Henning Baltzersen Præst. St. Clemens' Kirke blev dog senere nedbrudt, da to Kirker vare tilstrækkelige for Byen, og Baltzersen blev vistnok nu Sognepræst ved vor Frue Kirke.

Taleren afbrød her sit Foredrag for at fortsætte det i det senere Møde, og efter Afsyngelsen af Salmen »Dejlig er Jorden« sluttedes det første Møde.